

ז"ל" 38. מאידך קשה לומר שרשב"ם זה היה חכם בדורם של בני הרא"ש, מאחר שמקבילות להמובאות בשם רשב"ם במדרש שמואל ובפירוש ר' יצחק מטולידו נמצאות כבר בשם "רבנו שמואל" בפירושו של רבי ישראל מטולידו שהיה בן זמנו של ר' יוסף עקנין תלמיד הרמב"ם 39.

ישנן גם סיבות אחרות להטיל ספק בזהות הפירוש לרשב"ם הידוע. רוזין כותב: "ומקצה הפתרוניש אשר הובאו... על שם רשב"ם הם באמת בדרך החכם הזה אשר ידענוה מדברי פירושיו" 40. אולם ההשוואות שהוא מוצא 41 בין מה שמובא בשמו כאן עם פירושו הידועים לו אינן משכנעות 42 ויש שהיא אף ראייה לסתור. כגון מה שמביאים משם רשב"ם שהלל ושמעון בן שטח "כל אחד לפי מדותיו ומעשיו היה מזהיר ואומר" 43, ומשום כך היה הלל אומר "הוי מתלמידיו של אהרן אוהב שלום וכו'" 44, ושמעון בן שטח הזהיר "הוי מרבה לחקור את העדים" 45, למה, "מפני מעשה הבא לידו... שתלה שמונים נשים באשקלון" 46. לדעתו, ולפי מה ש"הביאו אחרים", זהו בהתאם עם פירוש רשב"ם על הפסוק "מכשפה לא תחיה" 47. אך המעיין יראה ההיפך. כי שם כתב הרשב"ם: "לפי שדרך נשים כשפניות לעשות מעשיהן בסתר במחבואות... כמו שמצינו בשמונים נשים באשקלון שתלה שמעון בן שטח, לכן הוא אומר לא תחיה, לא תתיאש מלחקור אחריהם, לא תניחם לחיות על ידי עצלות אלא חקור אחריהן להורגן". והיינו שהפסוק הזהיר להתנהג בהן כמו שעשה שמעון

ר"י בן הרא"ש, אלא היה נקרא בפי הכל: רבינו יב"א, ר"ב"א (עי' אפטוביצר, מבוא לראב"י"ה, עמ' 259; 369—370; אורבאך, בעלי התוספות, עמ' 141—148). גם לא אישתמיט לנו שום מקור לומר שהיה דודו של רשב"ם. אמנם ידענו באותה תקופה חכם פרובנס, ר' אשר ב"ר משולם שהיה נקרא "הרא"ש מלוניל" (ראה שה"ג בערכו ורח"ם עמ' 265), אלא שמעדותו של ר' בנימין מטודילה (אוצר מסעות, עמ' 18, סוף טור ב) משמע שהיה "פרוש" מאשה ולא היו לו בנים. אולם בפי' המחז"ו באים הדברים כהוספה, בלשון "שמעתי אני הכותב דבן בג בג וכו'", והשווה נוסחה שמביא טיילור בס' הנספח, עמ' 19: "ואני הכותב שאלתי זה כמה שנים ע"ז לר' אשר ב"ר משולם מלוניל", וצ"ע.

38 טיילור בספר הנספח עמ' 98, שמביא כן מפ' ר"י מטולידו נוסחת כ"י אחד. מכיון שאין כ"י זה בידי וטיילור לא גילה לענין מה הדברים אמורים אפשר לנו רק לשער שהמכוון לענין בן בג בג הנ"ל. וכן משמע מהעמוד שבו נמצא. כי הכ"י כולו מכיל, לפי עדותו של ט., 132 עמודים לכל ששה פרקים והבאה זו היא בעמ' 115 והיינו בערך ס"פ חמישי. אולם בנוסח ר"י מטולידו הנדפס ליתא זה, אלא כתוב בקיצור (עמ' קצט): "בן הא, הא, שמעתי שזהו בן בג בג...". עי' לעיל הערה 18, ובמבואו של באכער ל"ספר מוסר" במקום שצויין באותה הערה.

39 רוזין במבואו שם.

40 שם בהערות.

41 כגון מה שמובא ממנו במד"ש (נב, א) "ומידך נתנו לך (פ"ג מ"ז) כמו נתננו", עם פירושו עה"ת (בראשית לד, טז) "מצרים נתנו יד, כמו נתננו", שהוא כלל שהיה ידוע ומקובל אצל המדקדקים. בשני פירושים אחרים שנראו לרוזין כתורתו של רשב"ם אף לא הראה מקבילות, עיי"ש.

42 מד"ש יד, סע"מ ב.

43 פ"א מ"ב.

44 שם משנה ט.

45 מד"ש יג, א.

46 שמות כב, יז. ב"אחרים" כיוון רוזין לצונץ בספרו ZGL (ראה לעיל הערה 34), עמ' 124—125.

בן שטח, והחקירה האמורה כאן אינה חקירת העדים אלא חיפוש לגלות מקום מחבואן⁴⁸, וזהו ההיפוך ממה שמצווה שמעון בן שטח כאן לפי רשב"ם.

גם הביטוי "כך קיבלתי, ולי נראה" שמשמש בו רשב"ם תדיר בפירושו לאבות⁴⁹ לא מצאתיו בפירושו לתלמוד ולמקרא. בדרך כלל כשהוא רוצה, בפירושי הגמרא⁵⁰, לכתוב ביאורו שהוא בניגוד, או אחרת ממה שפירשו אחרים, אז, או שמזכיר שמו של האחר, כגון: "כן פירש רבינו חננאל, ולי נראה"⁵¹. או שכותב: יש גורסין, ולי נראה⁵²; יש מפרשין, ולי נראה⁵³. ורק בפעם נדירה יאמר: "כך שמעתי, ולי נראה"⁵⁴.

מכל זה יש ללמוד שאם באנו לייחס את "פירוש רשב"ם" לאבות — לרשב"ם הידוע, אנו צריכים לומר שלא היה זה חיבור מקורי בהבעת דעותיו וסגנונו הוא אלא ספר ליקוטים מפירושי אחרים שנכתב בהעתקה נאמנה לנוסח המקורות שמהם שאב, ומכאן שינויי הדעות והסגנון שאנו מוצאים בין זה לפירושי האחרים. ואולי חיבר רשב"ם ליקוט זה בעודנו צעיר לימים ולצורך עצמו, ומתחילתו לא נכתב בכוונה לשקף בו שיטתו ודיעותיו, כספריו האחרים.

ובנוגע לבעייה המתעוררת ממי העתיק רשב"ם, מפירוש רבינו אפרים או מפירושו של ר' יעקב ב"ר שמשון, יתכן שהשתמש בשניהם, אבל נראה שדברי ר' אפרים העתיק מן המקור ולא לקחם מחיבורו של ריב"ש. כי מלבד מה שמסתבר שפירוש ר"א שהיה מצוי לריב"ש היה מצוי גם לרשב"ם, הנכד של רבו ומסתמא העדיף להעתיק מכלי ראשון, יש גם קצת סימוכים לזה. מהבאות ר"י מטולידו ור"ש אוזידה יש לראות שאף דברים שבפירוש המתחזין נקרא שמה של "משנת ר' אפרים" עליהם העתיק רשב"ם סתם⁵⁵, ולא מסתבר שהיה מדלג על זה, מאחר שעשה העתקתו בדיוק ולא שינה אף ביטויים שבגוף ראשון. אלא שהעתיק במישרים מספרו של ר"א, ומובן ששם לא הוזכרה "משנת ר' אפרים". מכיון שכן גם אפשר שפירושי רשב"ם שאינם נמצאים בפירוש שבמתחזיר ויטרי⁵⁶, לקוחים מחיבורו של ר' אפרים⁵⁷.

48 וזהו שעשה שמעון בן שטח, שלא "התעצל" אלא השתמש בכל מיני תחבולות שתפולנה המכשפות לידו, וכמו שמתואר ברש"י סנהדרין מד, ב.

49 ראה לעיל הערה 31.

50 בפירושו על התורה לא מצאתי אף הביטוי השגור אצלו בתלמוד: כך פירש פלוני, ולי נראה.

51 ב"ב לב, ב ד"ה שלח ליה. וכן שם נד, ב ד"ה הרי הן: "ופירש רבינו חננאל... ולי נראה".

52 ראה לדוגמה פסחים קט, א ד"ה חוטפין.

53 ב"ב קמה, ב ד"ה עתיר תקוע.

54 פסחים קטז, סע"מ ב ד"ה ד"א פסלו של מיכה.

55 ראה לעיל הערה 27, ועיי"ש שהזכחה מדוייקת אין מזה, אלא שמהמקבילות המוזכרות שם מתעוררת אפשרות זו.

56 ראה לעיל הערה 28.

57 מכאן שאין מקום לדברי השבח שמשבח רוזין את רשב"ם על חשבוננו של ר' אפרים וכותב (במבוא שם): "ומה יקרו דברי הפשט האלה (של רשב"ם), על הנס שלא התליע בשר הקודש אע"פ שא"י חמה ביותר) בהשוותך אותם אל פירוש רבי אפרים" (ראה נ"ג סי' לו ובמקבילה ממחז"ו שם). וכן מש"כ שם רוזין להלן (עמ' 17) שרשב"ם שפירש מה שמסיים במשנה (פ"ג מ"ב = נ"ג סי' יח) ומניין אפילו אחד, "ניסה... לבאר את הלשון אשר הסיר ר' אפרים". אמנם שר"א ציוה להסירו, אבל מנין לו שלא פירשו לדעת אלה שגרסו בבא זו, וכמו שהוא במחז"ו, שאחר שאומר "אין אנו גורסין דבר זה במשנת ר' אפרים וכו'" הוא מוסיף לפרשו

איפה הוא הנוסח המקורי של פירוש ר"א. את זה אנו יכולים לקבוע בבירור: במקומות שיש שינויי סגנון ותוכן בין דברי ר' אפרים כפי שמופיעים במדרש שמואל לבין הנוסח המקביל שבמחזור ויטרי או ברשב"ם, יש להניח שהאחרון הוא יותר נאמן אל המקור. כי ר"ש אוזידה, אף שהוא רגיל לסיים כל הבאה ב"עכ"ל", אינו מצטט הדברים בלשון מחברם אלא מוסר תמציתם ותכופות הוא מוסיף וגורע וגם משנה הסגנון והלשון. ישנן ראיות רבות לזה בהשוואת הבאותיו של בעל מדרש שמואל מפירושי הראשונים שהיו לפניו בכתב-יד ושבינתיים הופיעו בדפוס. אתן אחדות לדוגמה מפירושי אבות לרבינו יונה ורבינו המאירי שרש"א מביאם הרבה. אתחיל עם המאירי¹.

מדרש שמואל

והרב² ר' מנחם לבית מאיר ז"ל
כתב על שלשה דברים כו' רשב"ג
דלקמן לא פליג אשמעון הצדיק,
דהכא מיירי על מציאות האדם
להיות בו שלימות שכל העולם
לא נברא אלא בשבילו, כענין
לד' מצוקי ארץ, אלו העוסקים
בתורה שבזכותם העולם עומד
ובזולתם תתבטל עמידתו
לגמרי, ושם מיירי על קיום
המדינה, שבג' הללו היישוב
יתקיים וזולתם תמלא הארץ
חמס ויחריבו זה את זה,
עכ"ל.

שומר החסות

בית הבחירה

והנה³ למטה תני רשב"ג
אומר על ג' דברים העולם
קיים... וראוי לפרש שאין
כאן מחלוקת, ושינוי הלשון
יורה כן שבזו אמרו לשון
עומד ושם אמרו לשון קיים,
והענין שבכאן דברו על כוונת
מציאות האדם שהוא להיות בו
שלימות, ואע"פ שאין ההיתר
מוחלט לבקש תכלית למציאות זולתי
רצון השי"ת, מ"מ כל שיגיע תכלית
המענה לומר כן רצה השם עם דעתנו...
יתכן לומר שבתכלית מציאות האדם הוא
להשלים עצמו... וזהו לדעתי ביאור
מה שאמרו מלמד שהיה הקב"ה מביט
בתורה ובורא את העולם⁴... וכן כי
לד' מצוקי ארץ וישת עליהם תבל, אלו
העוסקים בתורה... שבזכותם העולם
עומד⁵... וזהו לשון עמידה, אם שהם
סיבת מציאותו או סיבת עמידתו עד
שבזולתם יבוטל לגמרי. אבל מה

"לפי מה שכתוב בקצת משניות". מכיון שלא כתבו רשב"ם בתור חיבור לשם פירסום אלא אוסף פירושים לצורך עצמו שרובם לוקחו מפירוש ר' אפרים, לא ראה צורך להזכיר שמו כשמביאו, ואולי ציין הדבר בשער הקונטרס.

1 דבריו העתקתי מבית הבחירה לאבות, מהד' ניריורק תשי"ב, (בהשוואה עם "בית אבות" מהד' ר"ח פאלאג'י, שאלוניקי תקפ"ו).

2 פ"א מ"ב (דף ה, ב).

3 עמ' 74—72.

4 כאן מרבה המאירי בפירושי מקראות ומאמרי חז"ל ע"פ רעיונו עד שמגיע לאותו שציטט המד"ש.

5 אף כאן דלגתי על האריכות שבמאירי.

מדרש שמואל

בית הבירה

שאמרו על ג' דברים העולם קיים לא
דברו רק על דברים הנהגיים, ורוצה
בלשון קיים, קיום מדיניי שהעולם
מתקיים בהם בסדר הראוי וזולתם תמלא
הארץ חמס ויחריבו זה את זה.

אוצר החכמה

וה"ר⁶ א מנחם לבית מאיר
ז"ל כתב... יהי ביתך
בית ועד... רצו בזה שאף אם
הוא אינו כדאי ללמוד מהם
דברי תורה לא ימנע בעבור
זה, שמ"מ ילמוד מדבריהם
מוסר ומדות טובות, והוא
הדמיון בעפר רגליהם, שאף
השיחה קלה שלהם נלמד ממנה
מוסר או דרך ארץ, עכ"ל.

או⁶ רצה בו שאפילו אם אינו כדאי
ללמוד מהם דברי תורה לא ימנע מזה
בכך, שמ"מ יהנה מתוך דבריהם
במוסר ובמדות והוא הדמיון
בעפר רגליהם.

וה"ר⁷ מנחם לבית מאיר ז"ל
כתב... אל תרבה שיחה עם
האשה, מלת שיחה נאמר על
הדבור לבטלה שאין צורך בו
כלל, וכן אמרו שיחה בטלה,
וכן אמרו⁸ שיחתן של ת"ח
צריכה תלמוד, והוא אצלי
מה שהיה מייחס דוד המלך
ע"ה על עצמו תמיד זאת המלה
אפי' בד"ת כענין שאמר⁹
עבדך ישיח בחוקיך; כל¹¹
היום היא שיחתי, ורבים
כאלה, שלרוב ענוותנותו
היה משפיל עצמו עד שהיה
קורא הגייתו בתורה שיחה
לומר שהוא חסר הידיעה

ואמר¹⁰ ואל תרבה... והשיחה
היא מונחת אצלי על דבור
שאין בו צורך ועיקר, כמו
שאומרים תמיד שיחה בטלה,
וכן אמרו בת"ח ששיחתם צריכה
תלמוד, כלומר שאפילו הדיבור
ההמוני היוצא מפיהם שיראה
שאין בו עיקר, יש בו כדי
ללמוד ממנו איזה ענין או
מדה או מוסר. והוא אצלי
מה שהיה דוד מייחס על עצמו תמיד
זאת המלה אפי' בד"ת אמר עבדך
ישיח בחוקיך כל היום היא שיחתי
ורבים כאלה, שלרוב ענוותנותו היה
משפיל עצמו עד שהיה קורא הגייתו
בתורה שיחה כאלו הוא חסר הידיעה

6 רע"מ 78. 6א פ"א מ"ד (דף ת, א).

7 פ"א מ"ה (דף ט, א).

8 סוכה כא, ב.

9 תהלים קיט, כג.

10 עמ' 79—80.

11 תהלים קיט, צו.

בית הבחירה

בעיניו ולא יהיה בהם דבורו עיקר.
 ולנצח¹² הכוונה הזכיר הנה לשון
 שיחה, להודיע שלא הזהירו לדבר
 עמה כפי הצורך אם מעט ואם הרבה
 במה שיש מקום לדבר עם האשה בענין
 צרכי הבית בכלליו ובפרטיו וענייני
 הוצאותיו ושאר הדברים הכל לפי מה
 שהוא ולפי מה שהיה, שכל שדבורו
 עמה בדברים הצריכים אין הדבר גורם
 רעה, כי המחשבה טרודה בצורך העצה.

רבי¹³ אומר כו'

כל שהיא כו' יש מפרשים¹⁴ לעושיה
 על הקב"ה שהוא נקרא פועל ועושה
 על כל דבר, וייחס מילת פעולה על
 המדות דרך הרחבה, כמו ואת הנפש
 אשר עשו בחרן, כלומר אשר השלימו
 ותקנו ענייניו. וכוונת המאמר
 שיבחר האדם במעשהו שיהיה באותו
 מעשה נחת רוח לשמים ולבריות.

ואמר אח"כ... וכל מעשיך בספר
 נכתבים, ר"ל שאם עשית עבירה
 אי אפשר שלא תענש עליהם אם לא
 תשוב ממנה... שאם תבא לעשותה
 על סמך התשובה כבר הוא מדרכי ד'
 שלא להספיק בידך לעשותה... וזהו
 ענין וכל מעשיך... כלומר דאין
 החוב נמחק בלי פרעון כך דרך
 משל דאין העון נמחק לגמרי בלא
 עונש קצת, וכן שעשיית מצוה לא
 תעבירה, כאומרם ז"ל אשר לא יקח
 שוחד זה שוחד מצוה, אלא נענש על
 העבירה ונגמל על המצוה.

12 פ"ב מ"א (דף כב, ב).

13 96, 98.

14 כאן דילג מהר"ש אוזידה אף על העובדה שהמאירי לא חידש פירוש זה אלא כותבו בשם
 "יש מפרשים".

15 דלגתי כאן על מה שמביא ממאירי בשאר חלקי המשנה, כ"ה הדוגמאות מתחילתה וסופה יספיקו.

מדרש שמואל

בעיניו ושאין עיקר
 בדבריו רק כשיחה שאינה
 עיקר. והזהירו שלא
 ירבה שיחה בטלה עם האשה,
 אבל לדבר עמה בעניני
 צרכי הבית, בזה לא
 הזהירו, כי אז אינו
 גורם רעה לעצמו, כי
 המחשבה טרודה בצורך
 העצה, עכ"ל.

וה"ר¹² מנחם לבית מאיר

ז"ל כתב¹⁴ כל שהיא תפארת
 לעושיה, הקב"ה שהוא פעל
 ועשה כל דבר והכוונה שיהיה
 טוב לשמים ולבריות...¹⁵

וכל מעשיך, אפי' שתעשה
 תשובה אינם נמחקים
 לגמרי ואין לך מנוס
 להנצל מן העונש אם מעט
 ואם הרבה ואפי' עשיית
 המצות לא תצילך, כענין
 שלא יקח שוחד מצות,
 עכ"ל.

ד' בינו יונה ¹⁹

הם אמרו... הו' מתונים בדין, למורים הוראות... ולפוסקין את הדין אמרו לבל יסמכו במחשבה ראשונה אך בהמתנה גדולה ובעיון דק לבל יטעו בשיקול הדעת כי האדם הממהר להורות נקרא פושע ואע"פ שחשב לומר האמת אין זה שוגג אך קרוב למזיד הוא... ²⁰ וכמו שאמר ירמיה הנביא ע"ה ¹⁷ השכל וידע אותי כי אני ד' עושה חסד משפט וצדקה בארץ כי באלה חפצתי נאם ד', ואיך ישכיל אדם לדעת את ד' והוא דבר הנמנע, אך בזאת ידענו לעשות דין ומשפט כי ד' עשה את אלה וזהו שנאמר ¹⁸ דן דין עני ואביון אז טוב הלא היא הדעת אתי נאם ד' וכתיב במקום אחר...

...אהוב את המלאכה, שלא תבטל אדם ממלאכה, כי הבטלה מביאה את האדם לידי שעמום והיא מדת החולי שנאמר עליו ²² תאות עצל תמיתנו כי מאנו ידיו לעשות, רוצה לומר כאשר הוא מרגיל איבריו להתבטל ממלאכה מאנו ידיו, כי ההרגל שולט עליהם, ואמר עליו עוד...

16 פ"א מ"א (דף ד, ב).

17 ירמיה ט, כג.

18 שם כב, טז.

19 העתקתי מפירושו לאבות בש"ס ד' ווילנא.

20 כאן מאריך רבי' יונה בביאורי פסוק שלא מובא במד"ש, וכן מאמר חז"ל.

21 פ"א מ"י (דף יג, ב).

22 משלי כא, כה.

מדרש שמואל

ורבינו ¹⁶ יונה ז"ל כתב הו' מתונים בדין, כי צריך להיות מעיין בדין כדי שלא יטעה בשיקול הדעת, כי גדול הדן דין אמת, ועל זה אמר ירמיה ע"ה ¹⁷ כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידוע אותי, והכתוב עצמו מפרש ואזיל, האיך אפשר לאדם לידע אותו יתברך כי הוא דבר נמנע, ואמר כי אני ד' עושה חסד משפט וצדקה כי באלה חפצתי, וא"כ הרוצה לידע אותי יעשה כמעשי אלה והוי הוא הדעת אותי, וכמו שאמר הכתוב ¹⁸ דן דין עני ואביון הלא הוא הדעת אותי נאם ד', עכ"ל.

ורבינו ²¹ יונה ז"ל כתב אהוב את המלאכה, שאם תרגיל עצמך להיות יושב ובטל, כשתרצה לעשות מלאכה לפרנס את עצמך לא תוכל, שכבר הורגלת להיות יושב ובטל, וכן אמר שלמה ע"ה ²² תאות עצל תמיתנו כי מאנו ידיו לעשות, רוצה לומר כאשר הוא מרגיל ידיו ואבריו שלא לעשות מלאכה, כשהוא מתאוה לעשות איבריו ימאנו, כי ההרגל שולט עליהם והנה תאותו לעשות מלאכה תמיתנו

ועם כל זה לא יוכל כי
ימאנו ידיו לעשות, עכ"ל.

ורבינו ²³ יונה ז"ל כתב
והוי מקבל כל אדם בשמחה
ולא בפנים של זעם שישנאוך,
וכן אמרו חכמי המוסר,
רצונך שתחפוך חפוך מה
שלא תחפוך, כלומר רצונך
שיהיו כל העולם חפצים
בך תעביר חפצך מפני חפצם
ובטל רצונך מפני רצונם,
עכ"ל.

והוי מקבל את כל האדם בסבר
פנים יפות, שיראה להם פנים
של שמחה... פי' אחר...
שיתרחק ממדת הכעס.... וינהג עצמו
במדת הרצון על דרך שיהיו מרוצין
ממנו בני אדם... ועל זה אמרו
חז"ל בדרך מוסר, תרצה שתחפוך
חפץ כזה שלא תחפץ, שאין אדם יכול
להשיג שיהיו בני העולם חפצים בו
אם לא יעבור על מדותיו ואם לא
יעבור חפצו מפני חפצם מבטל
רצונו מפני רצון אחרים, ובזה
היו לו אוהבים רבים וישמור
נפשו מנזקין של בני אדם. כי
המראה להם פנים של זעם ישנאוהו
ויבקשו להרע לו.

כמו שהוא בדוגמאות שהעתיקתי כן הוא ברוב הבאותיו של ר"ש אוזידה מהחכמים
הנזכרים וגם משאר המחברים שמביא ²⁴.

מסקנת הדברים. מכל האמור ניתן לשער כי משלשת הפירושים הדומים והמיוחדים
לשלשה חכמים מיוחדים, היה רבינו אפרים המחבר המקורי¹. שני האחרים, ר' יעקב ב"ר
שמשון ורשב"ם העתיקו ממנו. אולם עדיין מתעוררות כמה בעיות והן:

- 23 פ"א מט"ו (דף יז, א).
- 24 הארכתי קצת בדוגמאות, שמזה אנו יכולים לקבל מושג עד היכן שגה החכם רוזין, שמתוך
להיטותו להניח שבעל מד"ש לא ציטט הבאות הרשב"ם מפירוש המחז"ו אלא מ"פירוש... הידוע
והנאמן בימיו על שם רשב"ם", הוא קובע גם "כי כל מבין וידע כי כל אשר הביא ר' שמואל
אוזידא בספרו מדרש שמואל על שם רשב"ם, הם הם הדברים ככתבם וכלשונם כאשר מצאם בספר
פירוש אבות אשר העתיק ממנו ולא שינה הוא בהם דבר" (רוזין במבוא לפי' התורה שם). בעצם
הדבר שלר"ש אוזידה היה חיבור עצמאי שיוחס לרשב"ם, אין לו לרוזין לבקש עצות מרחוק כי
המחבר בהקדמתו כתב כן מפורש (ראה לעיל ריש פרקין ע"י הערה 26 ובהערה).
- 1 רבינו אפרים לא היה הראשון שחיבר פירוש לאבות, שבדור הקודם לו חיברו שנים מגדולי
ספרד פירושים למסכת זו, והם: ר' יצחק ב"ר ראובן הברצלוני (ר' יוסף עקנין מביאו הרבה
בחיבורו לאבות ספר מוסר) ובן דורו ר' יצחק אבן גיאת (מביאים אותו בפירושיהם רבי ישראל
מטולידו ורשב"ץ, ראה מבואו של באכער לספר מוסר עמ' 16). אולם ר' אפרים בן המערב
מסתמא לא ידע מהם.

(א) למה היה נקרא החיבור שלנגד עיני די אוזידה "פירוש" או "חיבור" רבינו אפרים ור"י ב"ר שמשון קורא לו : "משנת ר' אפרים" ?

(ב) ריב"ש, שמביא דברי ר' אפרים תכופות, באריכות ובלשונו לא מזכיר משנת ר' אפרים אלא ארבע פעמים. אם לא חשש לומר דברים בשם אומרם מפני שחיבורו היה ספר ליקוטים וכנראה גם הודיע על ככה², וכמו שעשה מסתמא הרשב"ם², למה שינה להזכירו דווקא באותם המקומות ?

(ג) אם מחברו הוא ר"א דידן, הרי אנו יודעים שספרו האחר של רבינו אפרים, פסקים ותשלום הלכות הרי"ף הגיע לפרובנס ברבע האחרון של המאה התשיעית לאלף הקודם (בערך), ולספרד כחמישים שנה ויותר אחרי כן. ואילו חכמי אשכנז וצרפת לא ידעו ממנו זמן ארוך אף אחרי שנתפרסם בספרד³. במה זכתה איפוא "משנת ר' אפרים" שקנתה לה פירסום בצרפת עוד בימי תלמידיו של רש"י ?

מה שאפשר לומר בתור השערה על יסוד מה שנתבאר בפרקין כדי לפתור הבעיות, אולי הוא כן :

פירושיו של רבינו אפרים למסכת אבות היה חלק מחיבורו הכללי על ששה סדרי משנה⁴ שמגמת המחבר בו היתה בשתיים : להוסיף ניקוד לתיבות שבמשנה⁵ כדי להבטיח קריאתן הנכונה ; לקבוע הגירסה המדוייקת. מסתבר שבמקומות שהיו שינויי נוסח, קבע בפנים מה שהיה לדעתו הנוסחה הנכונה ועל השינויים העיר על הגליון. ובמקום שהיתה הגירסה מקובלת אך טעונה תיקון, גילה את דעתו על הגליון והניח בפנים את הנוסח המקובל⁶. על הגליון כנראה הוסיף גם פירושים משלו מפעם לפעם אלא שהדברים מוכיחים שבתחום זה עשה ר' אפרים את מלאכתו ארעית⁷, חוץ מבמסכת אבות. בה כתב את פירושו בקביעות מפני שהצורך בה היה יותר דחוף, שכבר נהגו העם בימיו לומר פרקי אבות בשבתות שבימות הקיץ ודרשנים דרשו בהם. בפירושו הוסיף גם מה שנאמר על המשנה באבות דר' נתן.

מכיון שחיבור זה היה בעיקרו מסור להעתקת ששה סדרי משנה בניקוד וקביעת הנוסח, והפירושים היו באים בו כהערות על הגליון, או נספחים לסופו, היה נקרא "משנת ר' אפרים". ונראה שמן הפירושים שבתוכו למסכת אבות נעשתה במשך הזמן העתקה מיוחדת וזהו פירוש רבינו אפרים לאבות שהגיע לר"ש אוזידה⁸. ר' יעקב ב"ר שמשון עוד השתמש בחיבורו

2 עי' לעיל בפרקין.

3 ראה על כ"ז להלן בפרק על הראשונים מביא תורתו.

4 ראה לעיל : חיבוריו — פירושים למשנה ולגמרא.

5 כמש"כ האפודי (ראה בפרק הנ"ל שם), ועי' להלן.

6 עי' להלן.

7 אולי הניף ידו בשאר המסכתות לפרש במשנה ביטויים שאין בהם ענין לקביעת הלכה, כי בנוגע למשא ומתן הלכותיים הסתמך על ספרו האחר, תשלום ההלכות. בזה אפשר למצוא פתרון לפירוש שמביאים בעל שבלי הלקט ובעל התניא מרבינו אפרים הקלעי על משנת ר' אלעזר בן עזריה הרי אני כבן שבעים שנה וכו', בספ"ק דמס' ברכות (ראה פסקי ברכות סי' ב, ועי' מש"כ לעיל : חיבוריו — פירושים).

8 בזה נמצא מקום יישוב למה שמובא בתוך הפירוש במשנת הכל צפוי וכו' וב"משניות הרב ר' אפרים גרסינן", קושי שכבר התלבט בו ר"ש אוזידה עצמו (ראה נ"ג סי' כב והערות 129,

המקורי של ר' אפרים ולפיכך קורא לו: משנת ר' אפרים. מן ארבעת הפעמים שריב"ש מביא, שלש הן שינויי גירסה במשנה⁹ והפעם הראשונה הוא פירוש: "כך נחבר במשנת ר' אפרים"¹⁰. ונראה שבעיקר דקדק ריב"ש בליקוטו להזכיר שם מקורו במקום שבא לשנות במשנה גירסה מקובלת, מפני החרם של רבינו גרשום שלא להגיה ספרים שהיה ידוע ומקובל בימיו¹¹. חוץ מזה הוא מזכירו כשמביא פירושו בראשונה במשנת "ואל תתיאש מן הפורענות"¹², כי מה שהביא ממנו עד הנה הוא: ביאור המנהג של אמירת פרקי אבות¹³, שהיה כנראה נימוק מפורסם גם זולת דברי ר' אפרים ולא חש להזכיר שמו עליו, והעתק פירושים מאבות דר' נתן¹⁴ שגם באלה לא ראה צורך להזכירו, דויל קרי בי רב הוא. אבל כשהעתיק ממנו תחילה ביאור ש"נחבר" מר' אפרים ["אל תתיאש" — "אל תהי מיואש"] הוא מביא הדבר בשם אומרו והוא סומך על הזכרה זו גם ביתר העתקותיו¹⁵.

^{אוצר החכמה}

ששה סדרי משנה "מנוקדות" עם קביעת הנוסחאות הנכונות בכולן, נוסף עליהם פירוש הגיוני ועממי למסכת אבות הפופולארית אצל המוני העם, היה בו משהו חדש ומהפכני, דבר השווה לכל נפש, לחכמים ולפשוטים גם יחד ולפיכך קנה לו מהלכים מיד עם הופעתו ואין תימה איפוא שהגיע כל כך מהרה לצרפת. יתר על כן, יש מקום לשער שגם לארץ ישראל הגיע סמוך לגמר חיבורו, ושאלה הן ה"משניות ישנות שבאו מארץ ישראל שהם מנוקדות", שמזכיר רשב"ץ בספרו "מגן אבות"¹⁶, והן אותן שמובאות בפ"ר יצחק

132, 139), כי יתכן שאלה הם דברי מעתיק הפירוש מתוך הספר משנת ר' אפרים. בחיבור המקורי היתה הערה מן הצד לשינוי גירסה ואח"כ בא שם הפירוש לפי שינוי זה. המעתיק משם ציין תחילה להגירסא שמצא במשניות ר' אפרים ואח"כ המשיך להעתיק הפירוש שלפי גירסה זו. ועי' להלן הערה 15.

9 ראה סימנים י, יח, לה.

10 סימן ה.

11 כמש"כ ר"ת בהקדמתו לס' הישר, ראה "תקנות רגמ"ה", הדרום, תשרי תשכ"ו, עמ' 114 הערה 8. ואולי משום כך לא הזכירו רשב"ם אף במקומות הללו (ראה לעיל הערות 27, 57), שרשב"ם לא היה נזהר בהגהת ספרים, כידוע, ור"ת ביקרו על כך (בהקדמתו לספר הישר).

12 סימן ה.

13 סימן א.

14 סימנים ב—ד, ועי' בהערות שם.

15 בנוסח כ"י הקדום כתוב "כך נקוד" במקום "כך נחבר" (ראה נ"ג שם הערה 27), וגם מכאן סימוכים שלפני המלקט של פירוש המחז"ו היה חיבורו של ר' אפרים המקורי, והיינו המשניות המנוקדות שלו שהכיל גם פירושים. בזה יש למצוא הסבר גם למה שבעל מדרש שמואל, ששימש לנו המקור לתורת ר' אפרים שלמס' אבות לא מביא מר' אפרים שלשת שינויי גירסאות הנ"ל (עי' סי' ה בהבאה ממד"ש; סי' יח והערה 105; סי' לה בהבאה ממד"ש והערה 243). שר"ש אוזידה, מאחר שהשתמש בכתב-יד שכלל העתק הפירושים, לא מצא בו הגירסאות של משנת ר' אפרים, שלא העתיקן המעתיק שהיה מעוניין רק בביאורים. [אחת מהגירסאות מביא מפירוש הרשב"ם, ראה הערה 105]. על ענין הנוסח המנוקד שהיה לפני המלקט במחז"ו, ראה עוד מש"כ שם הערה 274.

16 ד' ליפסיא תרט"ו, למשנת "ארבע מדות באדם" (פ"ה מ"י). [מכיון שלפי השערתנו יתכן שהם דברי ר' אפרים נעתיק דברי רשב"ץ: "אבל במשניות ישנות... יש גירסא יותר מדוקדקת והיא, שלי ושלך שלך, חסיד, שלך ושלי שלי, רשע". ועי' אדר"ב נו"א פרק מ ונו"ב פרק מה, צד 126, שם הגי' כמו במשנה לפנינו].

מטולידו, שבכל מקום שמזכירן מתאימה נוסחתן לנוסח רבינו אפרים והמחזור ויטרי¹⁷, והיינו שהיו כבר בידי רבי ישראל מטולידו, שמפירושו בערבית העתיק ר' יצחק את הדברים¹⁸. פעם הוא כותב: "ואני יש לי שתא סדרי משנה מדוייקים ומנוקדים שנכתבו בירושלים עיר הקודש וכתב בהם תפארת לעושה ותפארת כמו שכתוב בכל ספרי ספרד וצרפת"¹⁹. השוואה עם הפירוש של המחז"ו מראה לנו שכן היא גם נוסחתו²⁰.

בהבאה אחת מרבינו אפרים שבמדרש שמואל מפרש מה שאמרו והמתים לחיות ש"סופן לחיות בסוד גלגול הנפש"²¹. ביטוי זה גרם לי מתחילה ספק על קדמות המחבר, כי בתקופת

17 ראה במשנת ר"ח בן תרדיון (פ"ג מ"ב) שבמשנת ר' אפרים לא גרס ומנין אפי' אחד (נ"ג סימן יח), שרש"א ור"י מטולידו מביאים זה ע"ש הרשב"ם ור' יצחק מוסיף "וגם אני לא מצאתיו בששה סדרי משנה ישנים שיש לי שנכתבו בירושלים עיר הקודש... רק אחר כך הוגה מבחוץ". וכן להלן באותו פרק, במשנת ר' חלפתא (משנה ו), שר' אפרים גרס להיפך מנוסחת המשנה שלפנינו וגרס כל "מנין" שבמשנה בלא וא"ו (ראה סימן יט והערה 118), וכן מביא ר"י מטולידו בשם רשב"ם ומוסיף: "וכן מצאתי בשיתא סדרי משנה שלי שנכתבו בירושלים עיר הקודש ת"ו שכתב בהם מנין בלא וא"ו... מנין שאפי' שלשה שנאמר ואגודתו על ארץ יסדה ומצינו ששלשה קרויין אגודה... וכן גורס רשב"ם ז"ל", והכל הוא בדיק כנוסחת ר' אפרים. וכן בגירסת "המאדים" במקום "המלכין" פני חבירו, ושלא גורסים שם "תורה" אלא "אע"פ שיש בידו מעשים טובים" בלבד (שם משנה יא = ג"ג סי' כא), שר"י מטולידו כותב הדברים בשם רשב"ם ושכן מצא בשיתא סדרי משנה שלו הנ"ל "שכתב מבחוץ והמאדים" וגם לא גרס "תורה", וכן מביא ר"י נ' נחמיאש בשם "משנה ירושלמית" (ראה נ"ג שם הערה 127). רי"ן נחמיאש מזכיר "שתא סדרי משניות ירושלמית" בפ"א מ"ד, ועוד כ"פ, וכמעט בכלן יש למצוא התאמה בפי' המחז"ו. בפ"ב מ"ד כותב: "ויש מסיימים שישלם לך שכר פעולתך אבל במשנה ירושלמית אין זה הסיום נמצא", וכ"ה במחז"ו: "ואין כתיב במשניות ונאמן הוא" ור"ל: ונאמן הוא בעל מלאכתך וכו', ואולי "במשניות" המכוון למשנת ר"א. וכן ענין ש"אלמלא מוראה", בפ"ג מ"ב הוא במחז"ו כמו "במשנה ירושלמית". ומש"כ בשם משנה ירושלמית שלא גרס בפ"ג מ"ז "פסוקי הראיות", גם בנוסחה הקדומה שבמחז"ו ל"ג לה כנראה (ראה נוכי"א לאותה משנה אות ה). ועיי"ש דף מב, א במשנה כל כנסיה שהיא לש"ש וכו' (פ"ד מ"א), שמה שמביא בשם "משנה ירושלמית", מובא במחז"ו בשם "משנת ר' נתן" והוא באדר"ג פרק מ. ושם פ"ד מ"ט שלפי "משנה ירושלמית" אין גורסין בדברי שמואל הקטן, חרון אפו לא נאמר וכו', וכן לא גורס לה במחז"ו. ובדף סא, א כותב שלפי משנה ירושלמית באים דברי יהודה בן תימא וכן בג בג בסוף המסכת, וכן הוא במחז"ו, ועי' נ"ג הערה 303.

18 עי' לעיל, ועי' מש"כ רי"ן אפשטיין, מובא לנוסח המשנה, עמ' 1272 שר' יצחק העתיק דברי ר' ישראל בעברית, ביחוד בענין הש"ס משנה שנכתבו בירושלים (ועי' הערה הסמוכה). אפשטיין מציין שם עוד מקורות, כרמב"ן וראב"ד שהביאו ממשניות ישנות של א"י.

19 פ"ב מ"א. העתקתי ע"פ טיילור בספרו הנספח עמ' 139, ועיי"ש ואפשטיין שם שכ"ה בנוסח הערבי של פ"ר ישראל כ"י בודליאנה 2354.

20 לא העיר על הגירסה אבל כן יוצא מפירושו עיי"ש. אם השערותנו נכונה בנוגע למשניות המנוקדות של חכמי טולידו יצא לנו רמז קל על האופן שנכתבו השינויים במשנת ר' אפרים. במקום שהשמיט תיבות או ענין העתיק המשנה בנוסח המקוצר ולא העיר כלום, אבל כששינה בה תיבה או תיבות השאיר הנוסחה המקובלת במקומה ורק הגיה "מבחוץ" שצריכים לגרוס אחרת; וכן במקום שהוסיף על הנוסח. משום כך הגיה "המאדים" במקום "המלכין" — "מבחוץ", והוסיף במשנה "מנין אפי' אחד וכו'" — "מבחוץ" (ראה לעיל הערה 17). אולם ראיה מכריחה אין כאן אפילו היינו יודעים בבירור שמשניות הירושלמיות הנ"ל הועתקו ממשנת ר"א. כי אולי נהג כן המעתיק הירושלמי, ולא שמצא כן במקור.

21 סימן לג.

רבינו אפרים היתה האמונה בגלגול הנשמות נחשבת כנצר זר שהקראים וכתות שונות אחזו בו ולא שלומי אמוני ישראל, ורק עם הופעת הזוהר וחדירת הקבלה במחשבת היהדות בזמנו של הרמב"ן התחילה אמונה זו להתפשט ולהתקבל גם אצל החרדים²². אולם מהמקבילה שבמחזור ויטרי למדתי שהמלים "בסוד גלגול הנפש" אינן מהמקור, והן מסתמא הוספת ר"ש אוזידה שהיה גם מקובל, תלמידים של האר"י הקדוש ור"ח ויטאל — בפרט אחרי שכבר ראינו לעיל דרכו החפשית בהבאותיו.

עוד נשאר אצלנו לברר זהותן של הוספות מאוחרות שנכנסו בפירוש רבינו אפרים שהיה לפני רש"א, ואשר אחת מהן, שבה מגלה בעל ההוספות ששמו הוא "צבי" גרמה לחכם אחד לזהות הפירוש לרבי אפרים פיש אשכנזי, חתנו של מהרש"ל, שהתיישב בירושלים במאה ה"ט, שיש לנו עליו ידיעות שהיה לו בן בשם זה ור' שלמה עדני, בעל "מלאכת שלמה" מוסר בהקדמתו לברכות שלקח ממנו פירושים למשניות²³. לדעתי טעות היא לחשוב כן מכמה טעמים, אך תחילה נעתיק הדברים. במה ששינונו "והכל מתוקן לסעודה"²⁴ מביא מד"ש פירוש ר"א שפירש בה כמה פירושים, ובסוף ההבאה כתוב: "ואני צבי הצעיר נ"ל וכו'". ע"ז מעיר ר"ש אוזידה: "ולא ידעתי צבי זה שנכנס לבית ונעל בפניו"²⁵. מזה אנו רואים שרש"א עצמו השתומם על הוספה זו ולא ידע "צבי" זה מיהו ואיך מצא מקומו כאן. בודאי שמע חכם צפתי זה על ר' אפרים פיש שחי בירושלים קרוב לזמנו והיה חכם מפורסם, ולא עלתה על דעתו לחשוב שהוא הוא בעל הפירוש. ועוד, אם "צבי" זה הוא בנו של המחבר היה מדגיש כן בהערותיו, כמו שהוא הנוהג בישראל בין תופשי התורה מאז ומעולם. חוץ מזה, בעל מלאכת שלמה לא מזכיר אף פעם את ר' אפרים בכל מסכת אבות, ואם כל אותן ההבאות שבמדרש שמואל הן מר' אפרים פיש אשר ר"ש עדני הבטיח בהקדמתו להביא פירושי למשניות, למה העלים עיניו מפירושו לאבות לגמרי ואף לא מרמז עליו בשום מקום. ונראה פשוט שאיזה מעתיק [כנראה אשכנזי, כמו שמורה השם "צבי"] העתיק את הפירוש של רבינו אפרים הקדמון והוא הוסיף כאן הדברים הללו. ממה שקורא לעצמו כאן "צבי הצעיר" יש ללמוד גם על הבאה אחרת מר' אפרים שכתוב בה "ואני הצעיר שמעתי וכו' "²⁶, שבעל מדרש שמואל עבר עליה בשתיקה, ואינה אלא הוספה מ"צבי" זה, שכן מוכח מהסגנון ומהמקבילה שבמחזור ויטרי²⁷.

רבי שבתי בס (בעל שפתי חכמים עה"ת) כותב בספרו שפתי ישנים²⁸ ש"רבי אפרים מזרחי כתב פירוש על פרקי אבות", וחוששני שכיון לפירוש ר' אפרים שמביא ר"ש אוזידה. אולם הוא לא פירש דבריו וגם לא גילה מקורו, ואף החכם רח"ם לא היה בידו לגלות בזה יותר ממה שכתב ר"ש בס²⁹.

22 ראה אוצר ישראל ערך גלגול, כרך ג עמ' 288.

23 כ"כ ר"א ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, ירושלים תרפ"ח, ח"א עמ' 108—107 הערה 2.

24 פ"ג מט"ז.

25 ראה סימן כג.

26 סימן יב.

27 עיי"ש הערה 78.

28 זאלקווי תקס"ו, דף סג, ב, והשווה שם דף לט, ב.

29 ראה אור החיים עמ' 249, ס"י 516.